

Zuzanna Topolińska *

Macedońska Akademia Nauk i Sztuk
Centrum Badawcze Lingwistyki Arealnej im. Bożidara Vidoeskiego
Skopje

**Psł. *ži- /živ- (~ *zvěr-).
Główne linie derywacji semantycznej na gruncie polskim**

0. Zacznę od wyjaśnienia nieoczekiwanej – jak sądzę – dla wielu czytelników opozycji zamieszczonej w tytule tego artykułu. Otóż zamierzałam zrekonstruować linie derywacji semantycznej ilustrujące ekspansję prasłowiańskiego rdzenia werbalnego *ži-/živ- w języku polskim. Zarazem jednak automatycznie byłam świadoma odmiennych kierunków tejże ekspansji w drugim najbliższym mi języku, tj. w języku macedońskim – i szerzej – na większej części terytorium słowiańskiego. Jedną z najbardziej uderzających różnic to fakt, że w językach południowo- i wschodniosłowiańskich rdzeń *ži-/živ- przywłaszczył sobie świat zwierzęcy jako taki¹, por. mac. *животно* ‘zwierzę’, srb. *животиња* ‘ts’ itd., podczas gdy odpowiednik staropolskiego, dziś odczuwanego jako przestarzałe i używanego głównie metaforycznie, *zwierz* < psł. *zvěrь oznacza tam zazwyczaj ‘dzikie zwierzę’, znaczenie związane z tym rdzeniem jeszcze od czasów indoeuropejskiej wspólnoty językowej. W językach zachodniosłowiańskich brak związku etymologicznego między nazwami pojęć ‘żyć’, ‘życie’ z jednej strony i ‘zwierzę’ z drugiej i – co zapewne nie jest bez znaczenia – podobnie jak na słowiańskim zachodzie wygląda interesująca mnie sytuacja w sąsiednim

---

* Zuzanna Topolińska, Professor Emeritus, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Research Center for Areal Linguistics „Božidar Vidoeski”, Skopje, North Macedonia.
ORCID: 0000-0002-3400-0303.

e-mail: ztopolin@on.net.mk; ical.manu@gmail.com.

¹ Jedynie w języku ukraińskim nazwa ogólna zwierzęcia oparta jest na rdzeniu *ivor-.

niemieckim i w innych językach zachodnioeuropejskich, jak francuski czy angielski.

W dalszym ciągu tego tekstu zajmę się, zgodnie z moim pierwotnym planem, derywacją semantyczną od rdzenia **ži-/*živ-* w polszczyźnie².

1.0. Rdzeń **ži-/*živ-* to – posługując się terminologią Anny Wierzbickiej – prawdziwy i bezdyskusyjny *semantic primitive*. Nie sposób zdefiniować konstanty semantycznej, którą przekazuje on swoim derywatom, bez uciekania się do leksemów opartych odpowiednio na morfemach rdzennych *-ży-* albo *-żyw-*. Chciałoby się powiedzieć, że ‘żyć’ to ‘istnieć / być + pełnić podstawowe funkcje życiowe, a więc jeść, pić, spać, rosnąć, rozmnażać się ... itd.’.

Punktem wyjścia derywacji jest rdzeń werbalny sprowadzany do psł. **žiti, *živo* ‘żyć’, który z kolei wyprowadza się od pie. **gei-* o tym samym znaczeniu. Od XIV wieku udokumentowane są na gruncie polskim formy *praesentis żywe...* i *żywie...*, które z czasem przekształcają się w *żyję*. Warto wspomnieć, że podobną ewolucję przeszedł język czeski.

1.1. Predykat ‘żyć’, obok podstawowego argumentu sformalizowanego w nominatiwie, którego referentem może być wszelki żywy organizm, implikuje lokalizację w czasie i przestrzeni (które nie muszą być wyrażone w ramach tej samej propozycji), oraz atrybuty dotyczące stylu życia: *żyje bogato, żyje wesolo ...* itp.

Derywaty nominalne od podstawy *ży-* to rzeczownik *żyto*, dziś nazywający jedną z roślin zbożowych, w staropolszczyźnie znany też w szerszym znaczeniu ‘zboże’, ‘owoc, plon’. Psł. **žito* to ‘to, co daje życie, co utrzymuje przy życiu’. Tu należy też przymiotnik *żyzny* ‘urodzajny, płodny’ poświadczony w polszczyźnie od XV wieku, kontynuujący psł. **žiznъ* derywowane sufiksem **-znъ*.

Polskie czasowniki prefigowane oparte na podstawie *ży-* przedstawiają dzisiaj serię tak semantycznie zróżnicowaną, że nie sposób ich na podstawie semantyki sklasyfikować, stąd przedstawię je tutaj w porządku alfabetycznym³.

– **dożyć, dożyję** pf – implikuje dwa argumenty, z których pierwszy, formalizowany w nominatiwie, ma za referenta żywy organizm w roli agensa, a drugi – formalizowany w genetiwie – odnosi się do relewantnego w danej sytuacji odcinka czasu na drodze życia tego organizmu, por. np. *Dożył w zdrowiu późnej starości; Dożyła momentu, w którym przekonała się o braku podstaw dla swojej argumentacji* itp.

– **odżyć, odżyję** pf / **ożyć, ożyję** pf – ‘wrócić do życia; stać się na nowo aktualnym’ – implikuje jeden argument sformalizowany w nominatiwie, który za

² Muszę od razu zaznaczyć, że – pisząc *in partibus infidelium* – podawam tu informację etymologiczną i historyczną czerpię niemal bez wyjątku ze *Słownika etymologicznego języka polskiego* W. Borysia (2005).

³ Skorelowana z dokonaną seria niedokonana derywowana jest od podstawy *-żyw-*; o czasownikach niedokonanych będzie tu mowa jedynie w wypadku, kiedy pokazują one różnice znaczeniowe w stosunku do swoich odpowiedników dokonanych.

referentów ma najczęściej (a) żywe organizmy, grupy ludzi itp. lub (b) stany i obiekty mentalne. Por. np. (a) *Po zastrzyku chory jakby odżył / ożył, Miasto odżyło / ożyło*; (b) *Odżyły / ożyły dawne wspomnienia, Ożyła / odżyła idea szybkiego wyjazdu* itp.

– **pożyć, pożyję** pf – ‘żyć (gdzieś, jakoś) jakiś czas, do pewnego momentu ...’ – implikuje dwa argumenty, oba odwołujące się anaforycznie do poprzedniego tekstu, tj. argumenty, które mogą, ale nie muszą i często nie są wyrażone w tej samej propozycji; pierwszy z nich, sformalizowany w nominatiwie, ma za referenta żywy organizm, drugi – sformalizowany jako niezależna propozycja lub ciąg propozycji, do których odwołuje się wbudowana w predykat anafora, opisuje określony wypadek/sytuację w życiu referenta pierwszego argumentu, por. np. *Po wyjściu ze szpitala pożył jeszcze jakiś czas pod opieką rodziny* itp. Derywat nominalny w postaci *nomen substantivum*: *pożycie* ‘życie w związku, wspólne życie’, por. zidiomatyzowane *pożycie małżeńskie*, por. też niżej *współżyć ...* Druga seria nominalna to *pożytek, pożyteczny ...* itd. W staropolszczyźnie *pożytek* był znany w znaczeniu ‘plon, owoce ...’. Por. wreszcie *pożywienie* ‘pokarm, czyli to, co podtrzymuje życie’. Sekundarny derywat *spożyć* por. niżej.

– **przeżyć, przeżyję** pf – ‘przeżyć pewien czas; być świadkiem pewnych znaczących wypadków na szerszej arenie życia; żyć dłużej od kogoś innego’ – implikuje dwa argumenty obowiązkowe i trzeci fakultatywny. Pierwszy z nich za referenta ma żywy organizm i sformalizowany jest w nominatiwie, nierzadko odczytujemy go na zasadzie anafory. Drugi – zależnie od wymienionych wyżej znaczeń – za referenta ma albo (a) określony odcinek czasu, albo (b) wspomniany wyżej znaczący wypadek, albo też (c) inny żywy organizm, który krócej utrzymał się przy życiu i sformalizowany jest w akuzatiwie. Wreszcie trzeci to lokalizacja w przestrzeni, por. np. *Jerzy młodość przeżył we Francji, Drugą wojnę światową dziewczyna przeżyła w Krakowie* itp. Derywat nominalny *przeżytek* to tyle co ‘relikt, zdezaktualizowany obyczaj, rozwiązanie, urządzenie itp.’.

– **spożyć, spożyję** pf – ‘zjeść, skonsumować (z kwalifikatorem stylu wysokiego)’ – implikuje dwa argumenty: człowieka – konsumenta (formalizacja w nominatiwie) i przedmiot konsumpcji (formalizacja w akuzatiwie). Ten drugi to derywowany od podstawy *-żyw-* *artykuł spożywczy*, tj. ‘nadający się do spożycia’, stąd i *sklep spożywczy*.

– **użyć, użyję** pf – ‘posłużyć się (czymś w jakimś celu)’; implikuje dwa argumenty – pierwszy, sformalizowany w genetiwie, to środek wykonania zamierzonej czynności, drugi, sformalizowany jako zdanie celowe lub odpowiednia transformacja zdaniowa, to owa zamierzona czynność, por. np. *Użyję noża, żeby tę gałązkę rozłupać; Jan użył odpowiedniego kleju, żeby przymocować rzeźbę do drewnianej podstawy* itp. Derywat nominalny *użytek*, sekundarne derywaty werbalne: *nadużyć* ‘użyć czegoś w nadmiernej ilości’, ‘użyć nielegalnie, wbrew przepisom’; *zużyć* ‘użyć do dna, do końca, wyczerpać’.

– *współżyć, współżyć* pf ‘żyć wspólnie, razem; żyć w związku wzajemnym’ – implikuje jeden argument, którego referentem jest żywy organizm; argument ten sformalizowany jest w instrumentalu z przyimkiem *z*.

– *wyżyć, wyżyć* pf – ‘zostać/utrzymywać się przy życiu, przeżyć’; z zaimkiem zwrotnym: *wyżyć się, wyżyć się* ‘dać upust energii, zrealizować swoje plany, życzenia’; implikuje dwa argumenty – pierwszy, sformalizowany w nominatiwie, to człowiek (rzadziej zwierzę), który się wyżywa, drugi, sformalizowany jako transformacja zdaniowa, to „forma wyżycia się”, por. np. *Wyżył się w formie serii wycieczek górskich, Wyżyła się kupując nowe piękne kreacje* itp.

– *zażyć, zażyć* pf – a) ‘użyć, przyjąć (najczęściej jakiś lek)’; b) ‘zaznać, doznać, przeżyć’ implikuje jeden argument. W wypadku (a) jest to odpowiedni lek, ew. inny napój, w wypadku (b) uczucie swobody, szczęścia, spokoju ..., por. np. *zażył pełnej swobody na tym urlopie ..., zażył tam pełni szczęścia ...* itp.

– *żyć się, żyć się* pf – ‘zbliżyć się, zaprzyjaźnić się’.

1.2. Od podstawy *żyć*- mamy derywaty nominalne jak przymiotnik *żywy*, który implikuje jeden argument – wszelki żywy organizm, dalej rzeczowniki *życie* ‘rodzaj literacki: biografia jakiegoś

dostojnika kościoła’ i relikwiarz starożytności *żywy* ‘zachowanego do dziś na słowiańskim południu: *dożywocie*, dalej *żywiol* ‘naturalna siła’, stąd i przymiotnik *żywiolowy*, także *żywica* ‘pożywny sok z drzewa’ *żywiec* ‘zwierzęta przeznaczone na ubój’; ‘przynęta przy łowieniu ryb’, a także *żywność* ‘pokarm, artykuły spożywcze’ – od odziedziczonego z prasłowiańszczyzny, zagubionego dziś przymiotnika *żywny*, zachowanego we wtórnym derywacie *pożywny* ‘zawierający wiele kalorii’. Tu należą także wspomniane wyżej niedokonane czasowniki (zob. przypis trzeci), których dokonany wariant ma podstawę *-ży-*, oraz czasownik *żywić, żywić* ipf ‘a) karmić; b) odczuwać’, por. np. *żywić nadzieję* itp.

Prefigowane dokonane derywaty od *żywić* i ich niedokonane odpowiedniki z podstawą *-żyć-* + tzw. samogłoska tematyczna *-a-* to *dożywić/dożywiać* ‘dać/dawać dodatkowy pokarm’, *odżywić/odżywiać* ‘nakarmić’, *ożywić/ożywiać (się)* ‘wrócić do życia; stać/stawać się żywszym, bardziej ożywionym’, *pożywić/pożywiać się* ‘zjeść/jieść/zjeść coś, przyjąć/przyjmować pokarm’, *wyżywić* ‘nakarmić (większą ilość osób)’.

Literatura

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Summary

Ps. *ži- /živ- (~ *zvěr-) (basic lines of semantic derivation in Polish)

The author presents basic lines of semantic derivation from Proto-Slavic root *ži-/živ- in Polish. Working on her theme she discovers an interesting old Slavic isogloss: while in West-Slavic languages the names for concepts ‘life/live’ and ‘animal’ have different etymology, in South- and East-Slavic, with the exception of the Ukrainian language – they have common origin.

Keywords: Semantic derivation, Polish, Proto-Slavic, *ži-, *živ-, old Slavic isogloss.